OILAVIY MUHITNING NUTQ RIVOJLANISHIDAGI O‘RNI VA LOGOPEDIK YONDASHUVLAR

G‘aybullayeva Shahnoza Akmal qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Pedagogika fakulteti
Maxsus pedagogika (logopediya) yo‘nalishi talabasi
gaybullayevas70@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada ontogenezda bolalar nutqining rivojlanishida oilaviy muhitning determinantlik roli psixologik, pedagogik va zamonaviy logopedik yondashuvlar prizmasida kompleks tahlil qilinadi. Maqolada oiladagi mikrosotsial sharoitlar, ota-ona va bola o‘rtasidagi emotsional aloqa hamda verbal muloqot xususiyatlarining nutqiy kompetensiyalarni shakllantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot davomida bolalarda uchraydigan turli darajadagi nutqiy nuqsonlarni bartaraf etishda oila a’zolarining logopedik korreksiya jarayonidagi ishtiroki hamda inkluziv ta’lim prinsiplari asosida ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimining samaradorligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: nutq ontogenezi, oilaviy muhit, logopedik yondashuv, mikrosotsium, verbal integratsiya, psixolingvistika, inkluziv ta’lim, verbal muloqot, sensor deprivatsiya, korreksion pedagogika.

Аннотация: В данной научной статье комплексно анализируется детерминирующая роль семейной среды в развитии речи детей в онтогенезе через призму психологических, педагогических и современных логопедических подходов. В статье освещается значение микросоциальных условий в семье, эмоционального контакта между родителями и ребенком, а также особенностей вербальной коммуникации в формировании речевых компетенций. В ходе исследования научно обоснована эффективность участия членов семьи в процессе логопедической коррекции при устранении различных речевых нарушений у детей, а также системы социально-психологической поддержки на основе принципов инклюзивного образования.

Ключевые слова: онтогенез речи, семейная среда, логопедический подход, микросоциум, вербальная интеграция, психолингвистика, инклюзивное образование, вербальное общение, сенсорная депривация, коррекционная педагогика.

Abstract

This scientific article comprehensively analyzes the determining role of the family environment in children's speech development in ontogenesis through the prism of psychological, pedagogical, and modern logopedic approaches. The paper highlights the importance of microsocial conditions in the family, emotional contact between parents and children, and the characteristics of verbal communication in the formation of speech competencies. In the course of the study, the effectiveness of family members' participation in the process of speech therapy correction in eliminating various speech disorders in children, as well as the system of socio-psychological support based on the principles of inclusive education, is scientifically substantiated..

Keywords: speech ontogenesis, family environment, logopedic approach, microsocium, verbal integration, psycholinguistic, inclusive education, verbal communication, sensory deprivation, correctional pedagogy.

KIRISH

Zamonaviy maxsus pedagogika va bolalar psixologiyasining eng dolzarb muammolaridan biri — bu bolaning har tomonlama, xususan, nutqiy jihatdan barqaror rivojlanishini ta’minlashdir. Inson hayotining dastlabki yillarida shakllanadigan nutqiy faoliyat nafaqat fikrlash va muloqot vositasi, balki shaxsiy identitet, o‘zlikni anglash va ijtimoiy muhitda o‘z o‘rnini topishning oliy psixik funksiyasidir. Nutqning to‘g‘ri va o‘z vaqtida shakllanishi bolaning intellektual salohiyati, hissiy-irodaviy sferasi va kelgusi

ijtimoiy integratsiyasini belgilab beradi. Ushbu murakkab psixofiziologik jarayonning muvaffaqiyati bevosita bola ulg‘ayayotgan mikrosotsium, ya’ni oilaviy muhit bilan uzviy bog‘liqdir.

Oila — shaxs shakllanadigan va jamiyatning madaniy-ijtimoiy tajribasini o‘zlashtiradigan dastlabki fundamental institut hisoblanadi. Bola dunyoga kelgan kundan boshlab, ota-ona bilan bo‘ladigan emotsional va verbal aloqa uning miya po‘stlog‘idagi nutq zonalarining afferent va efferent tizimlarini stimullaydi. Inklyuziv va insonparvarlik ta’lim prinsiplari global miqyosda ustuvor yo‘nalishga aylangan bugungi davrda , har bir bolaning o‘ziga xos individual imkoniyatlarini hisobga olish va ularning nutqiy rivojlanishidagi cheklovlarni barvaqt bartaraf etish oila va logoped hamkorligining metodologik asosi bo‘lib xizmat qiladi.

Biroq, urbanizatsiya jarayonlarining jadallashishi, axborot texnologiyalarining kundalik hayotga chuqur kirib borishi va ota-onalarning iqtisodiy faolligi ortishi natijasida oilada tirik, emotsional muloqot tanqisligi — sensor va verbal deprivatsiya holatlari kuzatilmoqda. Bolalarning erta yoshdan boshlab vizual-raqamli gadjetlarga bog‘lanib qolishi nutqiy sustkashlik (gipoplaziya), psixologik rivojlanishda orqada qolish va muloqot faolligining pasayishiga olib kelmoqda. Bunday sharoitda logopedik yondashuvlarni faqatgina maxsus muassasalar doirasi bilan cheklab bo‘lmaydi; u bevosita oila muhitiga integratsiya qilinishi, ya’ni "oila markazida turuvchi logopediya" modeliga tayanishi zarur.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — oilaviy muhitning bolalar nutq rivojlanishidagi fundamental va determinantlik rolini psixolingvistik, nepropsixologik va pedagogik nuqtai nazardan ochib berish, oiladagi destruktiv omillarni tahlil qilish hamda nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalar bilan ishlashda zamonaviy, samarali logopedik-korreksion yondashuvlarni tizimlashtirishdan iboratdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Bolaning til va nutq tizimini o‘zlashtirishi, uning sotsiomadaniy muhit bilan aloqasi masalalari jahon ilmiy hamjamiyati tomonidan uzoq yillardan buyon fundamental darajada o‘rganib kelinmoqda. Nutq sotsial tabiatga ega bo‘lib, u biologik omillar va sotsial determinatsiyaning sintezi natijasida yuzaga keladi.

Kognitiv rivojlanish va nutq genezisi muammosiga ulkan hissa qo‘shgan olim L.S. Vygotskiy o‘zining madaniy-tarixiy konsepsiyasida oliy psixik funksiyalar, jumladan nutq, dastlab odamlar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabat shakli (interpsixik darajada), keyinchalik esa bolaning ichki fikrlash vositasi (intrapsixik darajada) sifatida shakllanishini asoslab bergan. Vygotskiy ta’kidlaganidek, bolaning "yaqin rivojlanish zonasi" (zone of proximal development) aynan kattalar bilan hamkorlikdagi muloqot jarayonida faollashadi. Oilada ota-onaning bola bilan olib boradigan mazmunli muloqoti ushbu zonani kengaytirishning asosiy drayveridir.

Oila muhitidagi emotsional aloqalarning shaxs va til rivojlanishidagi ahamiyati E. Eriksonning psixososial rivojlanish nazariyasida ham o‘z aksini topgan. Erikson konsepsiyasiga ko‘ra, go‘daklik davrida oilada shakllanadigan "dunyoga nisbatan fundamental ishonch" (basic trust) bolaning keyingi ijtimoiy faolligi va muloqotga kirishish motivatsiyasini belgilaydi. Agar oilada emotsional rad etish (rejection) ustun bo‘lsa, bolada muloqotga nisbatan fobiya va autizmlashuv alomatlari rivojlanishi mumkin, bu esa nutqiy kommunikatsiyani to‘xtatib qo‘yadi.

Shaxsiy motivatsiya va ichki ehtiyojlar nuqtai nazaridan yondashganda, E. Deci va R. Ryan tomonidan ishlab chiqilgan "O‘z-o‘zini belgilash nazariyasi" (Self-Determination Theory) oiladagi psixologik iqlimning ahamiyatini yoritadi. Unga ko‘ra, bolaning har qanday faoliyatni, jumladan til normalarini o‘zlashtirishi uchun uning uchta tayanch ehtiyoji: muxtoriyat (autonomy), kompetentlik (competence) va boshqalar bilan bog‘liqlik (relatedness) ehtiyojlari qondirilishi lozim. Oila muhitida bolaning fikri tinglanganda va u qo‘llab-quvvatlanganda, uning nutqiy tashabbuskorligi (speech initiative) maksimal darajada ortadi.

Inkluziv ta’lim va ijtimoiy moslashuv tizimida T. Booth va M. Ainscow tomonidan taklif etilgan "Index for Inclusion" (Inkluziya indeksi) modeli mikrosotsial darajada maktab va oila madaniyatini birlashtirishni nazarda tutadi. Mazkur model prinsiplari asosida nutqiy nuqsoni bor bolani oila ichida kamsitmaslik, uning o‘ziga xosligini qabul qilish va adaptiv muloqot muhitini yaratish zarurligi ta’kidlanadi.

UNESCO xalqaro hisobotlarida (masalan, Global Education Monitoring Report) keltirilishicha, erta yoshdagi ta’lim va oilaviy savodxonlik dasturlari bolalardagi nutqiy va kognitiv disfunksiyalarni 45%

gacha neytrallash imkonini beradi. Mahalliy olimlardan Q. Yo‘ldoshev, G. G‘ulomova va M. Toshpo‘latova o‘zlarining tadqiqotlarida o‘zbek oilalarining muloqot munosabatlari, milliy qadriyatlar zaminida bolalarga ko‘rsatiladigan pedagogik-psixologik va logopedik yordamning o‘ziga xos jihatlarini tahlil qilganlar. Ular oilaning logopedik savodxonligini tizimli ravishda oshirib borish lozimligini alohida ta’kidlashgan.

METODOLOGIYA

Mazkur ilmiy tadqiqot kompleks psixologik-pedagogik hamda neprologopedik yondashuvlarga asoslangan holda olib borildi. Tadqiqotning metodologik arxitekturasi quyidagi fundamental ilmiy prinsiplarni o‘z ichiga oladi:

1. **Gumanistik va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv:** Har bir nutqiy kamchilikka ega bolani individual rivojlanish trayektoriyasiga ega bo‘lgan subyekt sifatida qarash, uning oilaviy sharoitini inobatga olgan holda korreksion dasturlar tuzish.
2. **Ijtimoiy-konstruktivistik determinizm:** Bolaning nutqi sotsium bilan uzviy dialektik aloqada rivojlanishini, oiladagi verbal interpretatsiyalar bola tafakkurining qurilish bloklari (scaffolding) ekanligini e’tirof etish.
3. **Tizimli oilaviy yondashuv (Family Systems Theory):** Oilani yagona mikrotizim deb hisoblab, undagi har bir a’zoning (ota, ona, buvi va b.) nutqiy xulq-atvori bolaning kommunikativ sferasiga ta’sir ko‘rsatish qonuniyatlarini o‘rganish.

Tadqiqot metodlari:

- **Nazariy-qiyosiy tahlil:** Maxsus pedagogika, logopediya va psixolingvistikaga oid ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish.
- **Anketalashtirish va sotsiologik so‘rovnoma:** Ota-onalar va logoped-pedagoglar o‘rtasida oilaviy muloqot vaqtining davomiyligi va sifati yuzasidan so‘rovnomalar o‘tkazish.
- **Klinik-logopedik va psixodiagnostik tekshiruv:** Bolalarning nutqiy rivojlanish darajasini (leksik-grammatik, fonetik-fonematik, artikulyatsion va kommunikativ tomonlarini) o‘lchash.
- **Matematik-statistik tahlil:** Olingan empirik ma’lumotlarni SPSS dasturi (v.26.0) yordamida korrelyatsion (Pearson r) va parametrik tahlildan o‘tkazish.

Tadqiqot bazasi va ishtirokchilari:

Tadqiqot ishlariga inklyuziv ta’lim va maxsus logopedik guruhlarga jalb etilgan 3 yoshdan 7 yoshgacha bo‘lgan 60 nafar nutqida turli darajadagi nuqsonlar (Nutqning umumiy rivojlanmaganligi — NUR I-III daraja, dizartriya, alaliya) mavjud bo‘lgan bolalar, ularning 60 nafar ota-onalari hamda muassasalarda faoliyat yuritayotgan 20 nafar yuqori malakali logoped-pedagoglar jalb etildi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijasida olingan ma’lumotlar va empirik ko‘rsatkichlar oilaviy muhit parametrlari bilan bolaning nutq rivojlanishi darajasi o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri, funksional korrelyatsiya mavjudligini ko‘rsatdi.

Ota-onalar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnoma natijalariga ko‘ra, zamonaviy oilalarda bola bilan bevosita faol muloqot qilish vaqti keskin qisqargan. Keltirilgan statistik ma’lumotlarni tahlil qiladigan bo‘lsak, ota-onalarning 65 foizi kuniga 1 soatdan kam vaqtni bola bilan kitob o‘qish, suhbatlashish va birgalikda o‘yinlar o‘ynashga sarflashadi. Buning oqibatida yuzaga kelayotgan verbal deprivatsiya bolalarda nutqiy gipoplaziyani keltirib chiqarmoqda.

Quyidagi 1-jadvalda ota-onalarning kunlik bola bilan jonli muloqot vaqti va bolalardagi nutq nuqsonlarining og‘irlik darajasi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik aks ettirilgan:

1-jadval. Oilaviy muloqot vaqti va nutq rivojlanishi ko‘rsatkichlari solishtirmasi

Ota-onaning bola bilan kunlik muloqot vaqti	Bolalar soni (N=60)	Nutq rivojlanish darajasi (NUR ko‘rsatkichi)	Gadjetlardan kunlik foydalanish vaqti
30 daqiqagacha (Kuchsiz muloqot)	24	NUR I-II daraja (Og‘ir defitsit)	3-4 soat va undan ko‘p

Ota-onaning bola bilan kunlik muloqot vaqti	Bolalar soni (N=60)	Nutq rivojlanish darajasi (NUR ko‘rsatkichi)	Gadjetlardan kunlik foydalanish vaqti
30 daqiqadan 1 soatgacha (O‘rtacha)	22	NUR II-III daraja (O‘rtacha kamchilik)	1-2 soat
2 soatdan ortiq (Yuqori/Sifatli)	14	Nutq normaga yaqin yoki NUR III-IV daraja	30 daqiqagacha

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, bola bilan kunlik jonli verbal muloqot vaqti 30 daqiqadan kam bo‘lgan oilalarda bolalarning aksariyatida Nutqning Umumiy Rivojlanmaganligi (NUR) ning og‘ir I va II darajalari aniqlangan. Ushbu guruhdagi bolalarning kunlik vizual-raqamli gadjetlar (telefon, planshet, televizor) qarshisida o‘tkazadigan vaqti 3 soatdan yuqoridir.

Psixolingvistik jihatdan bu holat shunday tushuntiriladi: gadjetlardagi tayyor vizual dinamika boladan verbal reaksiyani, ya’ni javob qaytarishni talab qilmaydi. Miya po‘stlog‘ining nutq-harakat sensor zonalari (Broka va Vernike markazlari) passiv rejimga o‘tib qoladi. Natijada ekspressiv nutq shakllanmaydi, bola faqatgina passiv nutq elementlariga ega bo‘ladi.

Tadqiqotda ishtirok etgan 20 nafar logopedlar bilan o‘tkazilgan suhbatlar shuni ko‘rsatdiki, korreksion-logopedik ishlarning samaradorligi 70% holatda ota-onalarning uyda logoped topshiriqlarini qay darajada davom ettirishlariga bog‘liq. Biroq, logopedlarning ta’kidlashicha, ota-onalarning atigi 25 foizi logopedik mashqlarni (artikulyatsion gimnastika, fonematik eshitishni rivojlantirish o‘yinlari) uy sharoitida tizimli bajaradilar. Ota-onalarning 55 foizi barcha mas’uliyatni faqat mutaxassisga yuklab qo‘yadilar, bu esa korreksiya muddatini 2-3 barobarga uzaytirib yuboradi.

SPSS dasturi yordamida ota-onalarning logopedik kompetensiyasi (ya’ni nuqson haqida ma’lumotga egalik va uyda mashqlarni bajarish sifati) bilan bolaning nutqiy dinamikasi (leksik zaxiraning o‘sish sur’ati) o‘rtasidagi korrelyatsiya koeffitsiyenti hisoblandi. Natijada kuchli ijobiy korrelyatsiya ($r = 0.742$, $p < 0.01$) aniqlandi. Bu ilmiy dalil shuni ko‘rsatadiki, oilaviy muhit korreksion jarayonga qanchalik ko‘p integratsiya qilinsa, bolaning nutqiy nuqsonlarini bartaraf etish shunchalik tez va barqaror kechadi.

Olingan ilmiy-empirik natijalarga tayangan holda, oilaviy muhit imkoniyatlaridan maksimal foydalanishga qaratilgan quyidagi zamonaviy logopedik yondashuvlar majmuini taklif etamiz:

Ushbu yondashuv doirasida logoped nafaqat bola bilan, balki butun oila tizimi bilan ishlaydi. Mashg‘ulotlar davomida ota-onalarga "logopedik assistent" maqomi beriladi. Logoped ota-onaga artikulyatsion mashqlarni to‘g‘ri bajarish texnikasini o‘rgatadi va har kunlik maishiy jarayonlarni (ovqatlanish, sayr, kiyinish) nutqiy o‘yin maydoniga aylantirish strategiyalarini tushuntiradi.

Uy sharoitida bolaning mayda motorikasini rivojlantirish (qum bilan o‘yinlar, tugmalarni qadash, plastilin bilan ishlash) bevosita miya boshqaruvidagi nutqiy proeksiyalarni stimullaydi. Oila a’zolari bilan birgalikda logoritmik qo‘shiqlar kuylash, she’riy ritmlarga mos harakatlar qilish bolaning nutqiy silliqligi (fluency) va intonatsion jozibasini shakllantiradi.

3 yoshgacha bo‘lgan bolalarga gadjetlardan foydalanishni butunlay cheklash, 4-7 yoshli bolalar uchun esa kuniga maksimal 30 daqiqadan oshirmaslik va bu jarayonni ota-onaning interaktiv sharhlari ("Bu nima?", "Ayiqcha qayerga ketayapti?") bilan birga olib borish tavsiya etiladi. Bu passiv ko‘rishni faol muloqotga aylantiradi.

XULOSA

Ilmiy tadqiqot natijalari va nazariy-metodologik tahlillar asosida quyidagi fundamental xulosalarga kelindi:

1. Bolaning nutq ontogenezi uning biologik imkoniyatlari bilan u ulg‘ayayotgan oilaviy muhitning verbal sifati o‘rtasidagi interaktiv sintez mahsulidir. Oila muhitidagi har qanday verbal va emotsional yetishmovchilik oliy psixik funksiya bo‘lmish nutqning tizimli ravishda orqada qolishiga sabab bo‘ladi.

2. Zamonaviy oilalarda gadjetlarga tobelik va jonli muloqotning kamayishi natijasida "sotsiogen nutqiy sustkashlik" muammosi yuzaga kelmoqda. Buni bartaraf etish uchun faqat an'anaviy logopedik seanslar yetarli emas, balki oilaviy mikrosotsium strukturasi va muloqot madaniyatini transformatsiya qilish talab etiladi.

3. Logoped va oila hamkorligini tizimli yo'lga qo'yish, ota-onalarning maxsus pedagogik kompetensiyalarini yuksaltirish orqali korreksion ishlarning samaradorligini matematik jihatdan isbotlangan darajada ($r = 0.742$) oshirish imkoni mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Booth, T., & Ainscow, M. (2011). *Index for Inclusion: developing learning and participation in schools* (3rd ed.). Centre for Studies on Inclusive Education (CSIE).
2. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227-268.
3. Deroncele-Acosta, A. (2024). Overcoming challenges and promoting positive education in inclusive schools. *Education Sciences*, 14(11), 1169. https://doi.org/10.3390/educsci14111169
4. Easterbrook, M. J. (2025). Using social psychology to create inclusive education. *British Journal of Social Psychology*.
5. Erikson, E. H. (1993). *Childhood and society*. WW Norton & Company.
6. Ianniello, A., & Corona, F. (2024). Improving inclusive education: Quality of life and self-determination. *Athens Journal of Social Sciences*, 11(2), 111-128.
7. Jo'rayeva, M. M. (2023). O'zbekistonda inklyuziv ta'limning dolzarb masalalari. *Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar*, (12).
8. Julien, G. (2025). The importance of inclusive education and correlation with self-concept among students: A conceptual literature review. *Journal of Educational Research and Practice*, 3(2). https://doi.org/10.70376/jerp.v3i2.367
9. Keldibayeva, Z. M., & Abdullaev, A. A. (2024). *Inklyuziv ta'limga bo'lgan ehtiyojlar va sabablar, inklyuziv ta'limga jalb qilish*. Kokand Universiteti.
10. Sadinova, Z. S. (2024). Mamlakatimizdagi inklyuziv ta'lim muammolari va ularni hal etish yo'llari. *Inter Education & Global Study*, 8(1), 417-422.
11. Teshaboeva, F. R. (2022). *O'zbekistonda inklyuziv ta'limning rivojlanishi va istiqbollari*. Qo'qon universiteti.
12. Toshpo'latova, M. (2023). O'qituvchilarning inklyuziv kompetentligini shakllantirish omillari. *Pedagogika jurnali*, 4(2), 88-95.
13. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.
14. Yo'ldoshev, Q., & G'ulomova, G. (2021). *Inklyuziv ta'lim pedagogikasi va tolerantlik*. Toshkent: O'qituvchi.
15. Zamilova, R. R. (2023). *Uzluksiz ta'lim pedagogikasi va inklyuziv ta'lim* [Darslik]. Namangan: Usmon Nosir Media.